

A.Ş.ƏLİYEVƏ

baş müəllim

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİALEKTLƏRİNDƏ SAİT VƏ SAMİT FONEMLƏRİNİN TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: variant, dialekt, aksent, tələffüz, dil standartı

Ключевые слова: вариант, диалект, акцент, произношение, стандарт языка

Key words: variant, dialect, accent, pronunciation, language standard

Müasir dövrdə dünya ölkələrinin dil mənzərəsinə nəzər salsaq, görürük ki, ingilis dili bir çox ölkələrin dövlət dilidir. Beynəlxalq dil kimi ingilis dili Birləşmiş Millətlər Təşkilatında aparıcı rəsmi dildir. Fərqli ölkələrdə yaşayan insanlar fərqli irqə, millətə mənsub olduqları üçün onlar ingilis dilində danışarkən sözləri fonetik və qrafik cəhətdən müxtəlif şəkildə tələffüz edir və yazırlar. Hər bir ölkənin mədəniyyəti, elmi, iqtisadiyyatı, coğrafi mövqeyinin və s. inkişafı dilə də öz təsirini göstərmiş olur. Bütün bu amillər ingilis dilində variantların yaranmasına səbəb olur. Odur ki, ingilis dilində variantlıq problemi dilçilikdə aktual problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır.

Dil variantlığı araşdırılarkən onun mümkün olan lokal – regional sosial funksiyalarını, sinxronik və diaxronik mahiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Formal ingilis dili, məlum olduğu kimi, kitab dilidir. Burada fərqlilik o qədər də hiss olunmur. Qeyri-formal danışmaq dilində isə qrammatik qanunlara, intonasiya və vurğuya, söz sırasına və s. münasibət çox sərbəstdir.

Formal, qeyri-formal və standart dil məsələlərinə toxunarkən dialekt və şivələrdən də söhbət açmaq lazımdır. Dialektlərin öyrənilməsi həm praktik, həm də linqvistik baxımdan çox əhəmiyyətlidir. İngilis dili bir çox ölkələrin rəsmi dili olsa da, bu ölkələrdə bir çox etnik qruplar yaşayır və onların da fərqli danışmaq dilləri, dialektləri vardır və bu da ingilis dilinin bu və ya digər variantını təşkil edən reallıqdır. Məqalədə əsas məqsəd də ingilis dilinin Britaniya variantında sait və samit səslərin bəzi tələffüz xüsusiyyətlərini aşkarlamaqdır.

İngilis dilinin Britaniya variantı fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə Londonun kokni tələffüzüdür və bu tələffüz yuxarı təbəqəyə aid olduğu üçün standart ingilis tələffüzü kimi qəbul olunur. Londonun kokni dialekti İngiltərənin ən təmiz sosial dialekti sayılır. Kokni dialekti Böyük Britaniyada yeganə məhəlli dialektidir ki, onu həm Britaniyada, həm də ölkə xaricində yaşayan ingilislər bilirlər. Kokni dialekti geniş statusa malikdir, çünki londonlular, şəhərin ətraf qəsəbələri, xüsusilə də, şərqdə yaşayan aşağı təbəqə bu variantı yaxşı bilir. Kokni dialektini səciyyələndirən əsas xüsusiyyət diftonqların tələffüz qaydasıdır (4, s. 81).

a) [eɪ] diftonqu [aɪ] kimi tələffüz olunur: day [daɪ], make [maɪk], place [pleɪs]

b) [aɪ] diftonqu [oɪ] kimi tələffüz olunur: fine [foɪn], nice [noɪs]

c) [ou] diftonqu [au] kimi oxunur: no [naʊ], go [gəʊ]

d) Kokni dialektinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri qoşa işlənən iki sözdən birində [h] samit səsinin düşməsi və digərinə əlavə olunmasıdır.

RP – də **up the hill** (dağ yuxarı), kokni dilində **hup the ill**

e) Kokni dialektində qrammatik qaydaların gözlənilməsi (ədəbi dildən fərqli olaraq) çox maraqlıdır. Belə ki, ingilis dilində indiki qeyri-müəyyən zamanda şəxsdən asılı olmayaraq əsas feilin sonuna -s əlavə olunur. I says, he says, she says, they says və s.

f) Kokni dialektində cümlədə standart ingilis dilinə xas olmayan iki inkar forma mümkündür. Məs, Tom, ain't you get no papers? Bu dialektə leksik cəhətdən də fərqliliklər

mövcuddür. Pul vahidi şilling – boo, sixpence – tanker kimi hələ də bəzi insanlar tərəfindən işlənən sözlərdir.

Kokni dialektindən sonra İngiltərənin ikinci böyük dialekti ingilis dilinin Cənub – Qərb variantı adlanır. Məhz bu dialektə İngiltərənin XIX əsrdə tanınmış yazıçılarından Ç. Dikens, T. Tekkeri bir çox əsərlərini yazıb -yaratmışlar.

Cənub-Qərb dialektinin fonetik xüsusiyyətlərindən başlıcası [s] və [f] samit səslərinin cingiltli tələffüz olunmasıdır. Məsələn, six [zıks], seven ['zevn], father ['va:əə], fox [voks] və s.

İngiltərədə ən çox yayılmış dialektlərdən digəri ingilis dilinin şimal variantıdır.

a) Bu dialektə ən nəzərə çarpacaq fonetik xüsusiyyət qısa [ʌ] səsinin [u] ilə əvəz olunmasıdır. Məsələn, sun [sun], cup [kup], love [luv], but [but].

b) Sözü gedən dialektin digər fonetik xüsusiyyəti [e] diftonqunun [e] monofonqu ilə əvəz olunmasıdır. Məsələn, paper [pəp], day [de], make [mek].

Tələffüzdə mövcud olan yuxarıda qeyd olunan variativlik dil daşıyıcılarının yaş xüsusiyyətlərindən də asılıdır.

1. [ou] diftonqunun əksər hallarda [ɔ:] kimi tələffüz olunması. Məsələn, yaşlıların tələffüzündə: paw, pore, poor hər üç halda [pɔ:] orta yaşlıların tələffüzündə [pɔ], [pɔ], [puə], cavanların tələffüzündə isə hər üç halda [pɔ].

2. [ɔə], [ɔɪ], [aɪ], [ou] diftonqları [ɔ:], [a:], [o:] monofonqları kimi tələffüz olunur, [auə] trifonqu da monofonqu kimi tələffüz olunur, məsələn, tower [tauə] – [ta:] (qala).

3. Bəzi hallarda [f], [θ], [t] kar samitlərindən əvvəl gələn ɔ fonemi yaşlı nəslin nümayəndələri arasında [ɔ:] kimi tələffüz olunur. Məsələn, off [ɔ:], troth [trɔ:θ], lost [lɔ:st].

Gənclərin tələffüzündə isə tamamilə əks proses baş verir, məsələn, salt [səlt], fault [fəlt] və s.

4. [j] səsi əksər hallarda [s] səsinə sonra düşür, məsələn, suit [sju:t] əvəzinə [su:t], lakin Susan [sju:zn], super [sju:pə] sözlərində [j] səsinin tələffüzü öz qüvvəsində qalır.

5. [ɪ] səsi vurğusuz hecəda RP-də həmişə olduğu kimi tələffüz olunduğu halda, başqa ingilis variantlarında [ə] kimi səslənir, məsələn, village ['vɪlɪdʒ] – ['vələdʒ], horses ['hɔ:sɪz] – ['hɔ:səz].

RP-də samit səslər başqa ingilis variantları ilə uyğun gəldiyi halda, Şimali Amerika, Şotlandiya və İrlandiya variantlarından fərqlənir. Məsələn, RP-də gənc nəslin danışığında t samiti bəzi hallarda düşür – fit them [fɪəəm], bat man [bætəmən] və s. Bəzi hallarda intrusiv (yalançı) [r] səsi sözlərə əlavə olunur church [tʃɜ:rtʃ], box [bɔ:ks].

İngilis aksentində rotik [r] səsi bəzi sözlərdə orfoqrafik qaydaya uyğun olaraq tələffüz olunur. Məsələn far [fa:r], farm [fa:rm] və s. Standart ingilis dili qaydalarına uyğun olaraq [r] samiti saitlə başlayan sözlərdə əvvəl tələffüz olunur. Bəzi hallarda isə intrusiv [r] işlənir (3, s.76), draw up [drɔ:rʌp], pa and ma [pa:r ən ma:].

İngiltərənin cənubunda [ʌ] səsi ilə tələffüz olunan sözlər şimalında [ɔ] ilə əvəz olunur none [non], one [on].

İngiltərənin ən geniş ərazilərindən olan Essen, Linkşaia, Kembric və Pitəzburq şəhərlərində [j] səsi danışq dilində, demək olar ki, səslənmir. Məsələn, few [fu:], music [mu:zɪk], human [hu:mən]. Bu regionda eɪ diftonqu əi kimi tələffüz olunur, paper [pæɪpə], later [læɪtə], [ou] diftonqu [æe] kimi oxunur – scope [skæep]. [aɪ] diftonqu [a:], [au] diftonqu [æə] kimi deyilir, məsələn, surrounded [sə'ræəndɪd]. RP-dən fərqli olaraq bu aksentdə qısa [ɒ] və [u] saitləri uzun [a:] kimi tələffüz olunur, məsələn, job [dʒa:b], bucket [ba:kɪt] (2, s. 90).

Uel variantı da Böyük Britaniyaya aid olan variantdır. RP təhsili almış insanların danışq tərzində qabarıq şəkildə elə bir fərq hiss olunmasa da, variantların fonoloji çalarlarında fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərməkdədir.

1. last [la:st], dance [da:ns] – [ləst], [dæns]

2. rubber [rʌbə], [ræbə]

3. Uel ingilis variantında [dʒ] səsi sözlərdə tələffüz olunmur, language [læŋ wɪdʒ] – [læŋ weɪ]

4. Tooth [tu:θ] – [tʊθ]

5. [ɪ] fonemi Uels variantında [i:] kimi səslənir. city [sɪti:], seedy [si:di:]

İngilis dilinin Şotlandiya variantı ölkədə geniş yayılmışdır.

1. Şotlandiya dialektində əsas tələffüz xüsusiyyəti [eɪ] diftonqu əvəzinə RP-də olmayan uzun [e] səsinin tələffüz olunmasıdır. Məsələn, day [de:], station [ste:ʃn], play [ple:]. RP-də [ou] diftonqu isə bu dialektə [ɔ] kimi tələffüz olunur, bone [bɒn], home [hɒm] (1, s. 89).

2. Şotlandiya variantında monofonqlar diftonqlaşmır.

3. tide, tied kimi sözlərin tələffüzü fərqlidir, məsələn, tide [taɪd], tied [ta:d].

4. which, witch sözlərinin tələffüzü fərqlənir – which [hwɪtʃ], witch [wɪtʃ].

5. RP-də [au] diftonqu Şotlandiyanın bəzi dialektlərində [u:] monofonqu kimi səslənir. Məsələn, house [hu:s], mouse [mu:s] [1].

6. Edinburq və Qlazqo aksentlərində coat [kɒt], cought [kɒt] eyni tələffüz olunurlar. [θr] səs birləşməsi [gr] kimi səslənir. Məsələn, three [gri:], through [gru:]. İrlandiya danışıq dilində diqqəti cəlb edən fonogrammatik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək:

1. –ea hərf birləşməsi [eɪ] diftonqu kimi səslənir: tea [teɪ], sea [seɪ], easy [eɪzi]

Məlumdur ki, -ea diqrafı RP-də uzun [i:] kimi tələffüz olunur.

2. Rotik [r] səsi, demək olar ki, bütün hallarda səslənir.

3. Dilyanı [l] səsi ilə [m fonemi arasında neytral ə saiti, demək olar ki, həmişə səslənir. Məsələn, film [fɪləm], helm [heləm].

4. Bəzi əyalətlərdə [k] və [g] səslərindən sonra [j] səsinin tələffüzü müşahidə olunur, məsələn, car [kja:], garden [gja:dən].

5. Mother sözü [mɔ:ə-i] kimi səslənir.

6. RP-də [u] səsi bəzi hallarda [ɔ] və [ʌ] səsi ilə əvəz olunur, soon [sɒn] və ya [sʌn], wood [wɒd], [wʌd] (4, s.122).

7. Sözsönu mövqedə -ing [ɪn] səslənir, məs: nothing [ˈnʌθɪŋ].

8. RP [ɔɪ] diftonqu irlandiya aksentində [əɪ] diftonqu kimi tələffüz olunur, məsələn, spoil [spɔɪl], join [dʒəɪn] və s.

Beləliklə, biz ingilis dilinin Böyük Britaniyada mövcud olan standartları, eləcə də Şotlandiya dialektinin sait və samit səslərinin tələffüzü ilə bağlı əsas fonetik xüsusiyyətlərini təhlil etdik. İngilis dili variantları üzərində apardığımız araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil geniş yayılma radiusuna baxmayaraq, hər bir yayıldığı ərazidə tarixi və coğrafi amillərdən asılı olaraq öz xüsusi variantında təqdim olunur.

Ədəbiyyat

1. Allen B. H., Linn. D. Dialects and language variation, Orlando, 1980
2. Brook G. L., English dialects, oxford Un. Press, 1977
3. Brook G. L., Varieties of English, London, 1977
4. Shopen T., Williams T. M., Standarts and dialects in English, Cambridge 1980
5. Trudgil P. The dialects of English, second edition, 2000
6. Соколова М. А., Теоритическая фонетика Английского языка, 1996

А.Ш.Алиева

Об особенностях произношения английских гласных и согласных в Британских диалектах

Резюме

В статье исследуется общественно значимая и прагматически направленная сущность варианта национального английского языка. Рассматривается понятие британский вариант английского языка, его роль в формировании региональных вариантов английского языка.

A.Sh.Aliyeva

**On some pronunciation features of English vowel
and consonant phonemes in British dialects**

Summary

The article deals with socially meaningful and pragmatically aimed essence of variant of the national English language. Here is explained the concept of British English and its role in shaping the regional variants of English.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.Poladova

Redaksiyaya daxil olub: 27.12.2021